

Studies on Understanding Hadith

P-ISSN: 2588-3895

E-ISSN: 2588-4417

DOI: 10.30479/mfh.2023.18331.2217

Typology of Educational Propositions in Hadiths

Rokhsareh Ghosuri Dargahi¹
Tahereh Javidi Kalateh Jafarabadi^{2*}
Bakhtiar Shabani Vorki³
Mojtaba Elahi Khorasani⁴

Abstract

The subject of this research is the typology of religious propositions, which deals with the classification of the conceptual structure based on the application of various types of religious propositions. The purpose of this classification is to create a context for the entry of religious propositions into appropriate and specific fields of application. For this purpose, an analytical method was used and its results show that religious propositions are divided into broad categories including: induced, deepening, tendentious, negative, insightful, structural, positive, instrumental, detailed and contextual knowledge, each of which can be it is divided into more detailed subcategories, and it specifies the areas of development and application of religious propositions according to the conceptual capacity of propositions in the fields of media and art, reform, propaganda, legislation and pathology, religious education, system creation, prioritization, religious science, rulings and ijthad and areas of activity and planning. This type of classification considers the conceptual talent of propositions as a criterion for placing them in the appropriate positions, and for this reason, it largely prevents the dispersion and fragmentation of religious concepts, its tasteful selection and organization, the placement of concepts in the wrong place and therefore reduces the eclecticism.

Keywords

Typology, Religious Propositions, Typology of Hadith.

Article Type: Promotional

1. PhD in Philosophy of Education, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad. Iran.

Email: r.ghosuri94@gmail.com

2. Responsible Author, Associate Professor, Department of Basic Education, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad. Iran. Email: tjavidi@um.ac.ir

3. Professor of the Department of Basics of Education, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad. Iran. Email: Bshabani@um.ac.ir

4. Professor of Jurisprudence and Principles of Mashhad Seminary, Mashhad. Iran. Email: mojtaba.elahi.khorasani@gmail.com

Received on: 22/01/2023 Accepted on: 02/05/2023

Copyright © 2023, Ghosuri Dargahi, Javidi Kalateh Jafarabadi, Shabani Vorki & Elahi Khorasani

Publisher: Imam Khomeini International University.

تلفن: ۰۲۱-۲۵۸۸-۳۸۹۵
شماره مجله: ۰۲۱-۲۵۸۸-۴۴۱۷

مطالعات فقه حدیث

DOI: 10.30479/mfh.2023.18331.2217

گونه‌شناسی گزاره‌های تربیتی در احادیث

رخساره قصوری درگاهی^۱
طاهره جاویدی کلاته جعفرآبادی*^۲
بختیار شعبانی ورکی^۳
مجتبی الهی خراسانی^۴

چکیده

بهره‌گیری از احادیث در تحقیقات تربیت اسلامی، مستلزم شناسایی ظرفیت و دسته‌بندی گزاره‌های تربیتی آن‌هاست تا پراکندگی و گسیختگی مفاهیم دینی، انتخاب و سازماندهی سلیقه‌ای آن و قرار گرفتن مفاهیم در جایگاه نامناسب را کاهش دهد. لذا باید از ورای پیچیدگی دلالتی و سبک‌های بیانی متنوع، به یافته‌های مطمئنی از آموزه‌های تربیت اسلامی دست یافت تا ظرفیت مفهومی احادیث در عرصه‌های گوناگون ناظر به تربیت، اعم از: استنباط و فتوا، نظام‌سازی، علم دینی، مدیریت و برنامه‌ریزی، قانون‌گذاری، آسیب‌شناسی، اقدامات رسانه‌ای، تبلیغی، ترویجی و هنری، روندهای اصلاحی، روشن و قابل استفاده گردد. تحقیق حاضر با درک اهمیت این مسئله، تلاش دارد با روش توصیف و تحلیل الگوی مفهومی و بافت دلالتی گزاره‌های تربیتی در حجم نمونه قابل توجهی از احادیث، گونه‌های آن‌ها را شناسایی و بر اساس ساختار مفهومی، آن‌ها را دسته‌بندی کند. این تحقیق نشان داد گزاره‌های تربیتی احادیث، در دسته‌های کلان: القایی، تعمیق، گرایش، سلبی، بینشی، ساختاری، ایجابی، شناخت ابزاری، تفصیلی و زمینه‌ای جای می‌گیرد و هر کدام از این دسته‌ها به زیرمجموعه‌های جزئی‌تری قابل تقسیم است.

کلیدواژه‌ها

گونه‌شناسی، گزاره دینی، گونه‌شناسی حدیث.

نوع مقاله: ترویجی

۱. دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد. ایران. r.ghosuri94@gmail.com
۲. دانشیار گروه مبانی تعلیم و تربیت، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد. ایران (نویسنده مسئول). tjavidi@um.ac.ir
۳. استاد گروه مبانی تعلیم و تربیت دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد. ایران. Bshabani@um.ac.ir
۴. استاد فقه و اصول حوزه علمیه مشهد، استادیار گروه فقه و مبانی اجتهاد، مرکز تخصصی آخوند خراسانی (وابسته به دانشگاه باقرالعلوم (ع))، مشهد. ایران. mojtaba.elahi.khorasani@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۲

ناشر: دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

۱. طرح مسأله

سنت و احادیث پیامبر و اهل بیت (ع)، که بر محوریت کتاب خدا توسعه یافته، منبع غنی و سرشار معارف اسلامی از جمله آموزه‌های تربیتی اسلامی است؛ چندان که ترسیم تربیت اسلامی بدون آن، ناممکن خواهد بود. از این رو ورود اندیشمندان اسلامی به گفتمان اثبات‌پذیری و ماهیت علمی گزاره‌های متون آیات و روایات، پاسخی در دفع شبهات از سوی اندیشه‌های اثبات‌گرایانه غرب و امری ضروری بوده و آثار گوناگونی حول ماهیت علمی گزاره‌های دینی ارائه شده در متون اسلامی از جمله روایات، نوشته شده است (خسروپناه، ۱۳۸۲ش و ۱۳۸۳ش؛ ساجدی، ۱۳۸۱ش؛ عباس‌نژاد، ۱۳۹۲ش؛ برزگر، ۱۳۸۳ش؛ صابریان، ۱۳۸۷ش) و آثاری نیز سعی دارند تا کارکردهای گزاره‌های اسلامی را به صورت یک فهرست مبسوط و طویل عرضه دارند (برزگر، ۱۳۸۳ش). اما صرف این‌که درباره ارزش علمی گزاره‌های ارائه شده در آیات و روایات در مجامع سخن گفته شود، زمینه برای ورود این اندیشه‌ها به ساختارهای اجرایی فراهم نخواهد شد.

اگرچه دسته محدودی هم پیشنهادهایی برای عملیاتی ساختن گزاره‌های قرآنی و حدیثی مطرح می‌سازند (واسطی، ۱۳۹۱ش)، اما هنوز به نظر می‌رسد اثبات نظری ماهیت علمی و کارکرد گزاره‌های دینی همچنین به پشتیبان عملی و تشریحی نیازمند است. زیرا این امر ابتدا نیازمند شناخت دقیق، جزئی و تفصیلی از گزاره‌های دینی و سپس طبقه‌بندی آن به نحوی است که مسیرهای ورود هر کدام از آن‌ها را تا مسیر اجرایی و عملیاتی شدن در بسترهای موجود مشخص سازد. طبقه‌بندی‌های موضوعی که تاکنون برای احادیث صورت پذیرفته گام مهمی در این امر محسوب می‌شود؛ زیرا دسترسی به احادیث هر حوزه را به راحتی میسر می‌سازد. با این حال تقسیم بندی موضوعی با غفلت از ساختار مفهومی احادیث از ظرفیت و نوع متفاوت امکان بهره برداری از گزاره‌های دینی، با نوعی کلی‌گویی و ابهام در کاربردیابی آن‌ها مواجه است.

به عنوان مثال گزاره‌های قله که بهترین‌های امت اسلامی را مشخص می‌سازند بر مبنای ساختار مفهومی می‌توانند برای ارائه هدف در نظام تعلیم و تربیت اسلامی مناسب باشند؛ چنان‌که استخراج هدف‌های تربیتی از ساختار قله به صورت عملی نتایج یک پژوهش علمی اهداف سودمندی، حسن اخلاق، نیکی با خانواده، توازن در دنیا و آخرت، ادای دین و آخرت‌گرایی را به عنوان هدف‌های واسطی و انسان اولوالنهی را به عنوان هدف غایی نشان داد (قصوری، جاویدی کلاته جعفرآبادی، شعبانی ورکی و الهی خراسانی، ۱۴۰۰ش) و پژوهش دیگری حاکی از آن است که ساختار گزاره تمثیلی

علم به ما اجازه می‌دهد تا ساختار کلی نظام تعلیم و تربیت دینی را که بسیار به آن نیازمند هستیم به صورتی منسجم ارائه دهیم. به این صورت که تمثیل به عنوان یک استعاره مبنایی قرار گرفته و ساختار نظام تعلیم و تربیت حول آن با مفاهیمی همچون بی‌رشکی، تواضع، راستی، شناخت اشیاء و امور، فهم، حسن نیت، رحمت و دیدار عالمان سازمان می‌یابد (همان، ۱۳۹۹ش).

نوع‌شناسی گزاره‌های تربیتی در احادیث، به نحوی که مشخص سازد هر ساختار مفهومی بیشتر می‌تواند در چه موضعی به کار گرفته شود، استعداد آن‌ها را برای قرار گرفتن در جایگاه‌های متفاوت کاربردی تا حد زیادی مشخص می‌سازد. با این نوع دسته‌بندی متخصصان تعلیم و تربیت نیز با سهولت بیشتری به نوع برنامه ریزی متناسب با هر گزاره دینی پی می‌برند. برخی گزاره‌های تربیتی در احادیث، برای پشتیبانی از نظام تعلیم و تربیت، مناسب هستند؛ در حالی که برخی دیگر برای تولید محتوا، برخی برای تعیین زمینه‌های رقابتی و برنامه‌های فرهنگی و برخی دیگر برای انتقال مؤثرتر، مناسب تشخیص داده می‌شوند.

در پژوهش حاضر، ابتدا احادیث از نرم‌افزار جامع نور از پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) یادداشت‌برداری و با توجه به ساختار مفهومی گزاره‌ها دسته‌بندی شده و کارکرد آن‌ها مشخص گردید. این عمل تا حد کفایت^۱ ادامه یافت. البته شایان ذکر است که تنوع احادیث به حدی است که سطح این کفایت را تنها می‌توان به طور نسبی تأمین نمود. تلاش شد تا دست کم سه مثال از هر نوع یادداشت‌برداری شود. سپس با توجه به کارکردهای مشابهی که از گزاره‌های مختلف انتظار می‌رفت ذیل شاخه‌های کلان تر قرار گرفت. با احتساب شاخه‌های فرعی حدود ۷۰ نوع گزاره دینی ذیل ده نوع کلی طبقه‌بندی شد.

احادیث ذیل یک نوع کلی، به طور عمده از نظر مفهومی دارای سنخیت بود که طبیعتاً در بسیاری از موارد نوعی زبان هم‌جنس را نیز به همراه داشت؛ با این حال ساختار زبانی در بسیاری از روایات نمی‌توانست مشخص‌کننده تمایزهای یک نوع باشد. همچنین برخی از این انواع نسبت به یکدیگر رابطه عموم و خصوص مطلق داشتند؛ به این معنا که نوعی محدود و کوچک در دل نوع بزرگ‌تری قرار می‌گرفت که در این موارد نوع اخص برگزیده شد. همچنین اگر گزاره‌ای به صورت عرضی قابل درج در چند نوع

۱. در پژوهش کیفی از این معیار با نام سطح اشباع (saturation) یاد می‌شود که آن را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «اشباع نظری به این معناست که پژوهشگر نمونه‌گیری و جمع‌آوری داده‌ها را تا زمانی ادامه دهد که با بینش و مفهوم جدیدی مواجه نشود» (رستگار آگاه، ۱۴۰۱ش).

بود، در همه آن‌ها قرار گرفت. ملاک اصلی طبقه‌بندی‌ها به طور عمده کارکرد خاصی بود که از یک ساختار انتظار می‌رفت.

آثاری که پیش از این درباره گزاره‌های متون اسلامی (قرآن و سنت) نگاشته شده‌اند به طور کلی می‌توان در محورهای ذیل خلاصه نمود:

الف) بخشی از آن‌ها مربوط به نشان دادن جنبه اثبات‌پذیری و قابلیت علمی گزاره‌های دینی است؛ زیرا این موضوع که فرض اولیه و ضروری برای هر نوع برداشت علمی از گزاره‌های دینی است، از سوی مکاتب فکری غرب مورد تشکیک واقع شده است. خسروپناه در مقاله‌ای با عنوان «اثبات‌پذیری گزاره‌های دینی، ۱۳۸۲ش» با بهره‌گیری از نظریه مبنای‌گرایی و بدیهیات در معرفت‌شناسی دیدگاه برگزیده را برای اثبات‌پذیری آموزه‌های دینی معرفی می‌کند. تقسیم گزاره‌ها به دو دسته گزاره‌های وصفی (Discriptive) و توصیه‌ای (Normative) یعنی اخباری و انشایی مینا قرار می‌گیرد و همچنین در مقاله‌ای با عنوان «معناشناسی گزاره‌های دینی، ۱۳۸۳ش» دیدگاه پوزیتیویسم و تحلیل زبانی را نقد کرده و واقع‌نمایی گزاره‌های دینی را به عنوان نظریه مختار مطرح می‌سازد.

ساجدی در مقاله‌ای با عنوان «واقع‌نمایی گزاره‌های دینی، ۱۳۸۱ش» به معرفی نظریه‌های غیرشناختاری نسبت به زبان دین شامل رویکرد اسطوره‌ای، رویکرد احساسی و رویکرد نمادین می‌پردازد و سپس از موضع شناختاری بودن گزاره‌های دینی به استدلال می‌پردازد. صابریان در مقاله‌ای با عنوان «گزاره کلامی تأثیرگذار در اجتهاد، ۱۳۸۷ش» جامعیت و کمال شریعت را مبنایی به عنوان پیش شرط اجتهاد دانسته دین را متکلف حیات دنیوی و اخروی معرفی می‌کند.

برزگر در مقاله‌ای با عنوان «گزاره‌های دینی و بومی‌سازی مبنایی در علوم انسانی و سیاسی، ۱۳۸۳ش» نشان می‌دهد که گزاره‌های دینی می‌توانند در زمینه مفهوم‌سازی در علوم با قیاس، جهت‌دهی به آن با هدف‌آفرینی، تأثیر در سیاست‌گذاری علمی، خلق امکانات پژوهشی جدید، تأثیر غیرمستقیم در بستر اخلاقی و روانی برای پژوهش حداکثری، جهت‌دهی با خلق فضای معنوی، اندازه‌گیری خطای علوم تجربی و فراهم کردن امکانات نقادی بهتر، تعیین چهارچوب‌های پژوهشی خاص با طرح خطوط قرمز و اصول قطعی، فرضیه‌های قابل آزمون و پرکردن شکاف علم تجربی و دانش فلسفی در جهان غیر غرب نقش‌آفرینی کنند. عباس‌نژاد در مقاله‌ای با عنوان «نظریه عقلانیت نرم گزاره‌های دینی، ۱۳۹۲ش» اثبات‌پذیری یکسان گزاره‌های دینی و علمی، امکان اثبات

عقلانیت اغلب گزاره‌های دینی، تبیین نسبی گزاره‌های دینی و انعطاف و تأویل‌پذیری گزاره‌های دینی را مطرح می‌سازد.

ب) بخشی از این آثار به تقسیم موضوعی احادیث می‌پردازد. طبقه‌بندی موضوعی احادیث، در اغلب کتب مرجع حدیث - مانند کتب اربعه شیعه (مانند: الکافی در ۱۵ جلد) و جوامع حدیثی دیگر (مانند: بحارالأنوار در ۱۱۰ جلد) و صحاح سته و مساند حدیثی اهل تسنن (مانند: مسند احمد بن حنبل) - دنبال شده است. در دوران معاصر، اثر ارزشمند الحیة تألیف مرحوم علامه محمدرضا حکیمی در ۱۴ جلد، بر اساس تحلیل جدیدی از مضامین آیات و روایات، آن‌ها را به صورت موضوعی - منطقی در ۱۲ جلد، سامان داده است.

میزان الحکمة در ۱۵ جلد و منتخب آن در دو جلد، اثر مرحوم آیت‌الله محمد محمدی ری‌شهری که احادیث را به ترتیب موضوعی - الفبایی دسته‌بندی و بر اساس مضامین آن‌ها، ساختاری نسبتاً منسجم در ذیل هر عنوان و مدخل الفبایی، داده است. همچنین اکبر دهقان در کتابی با عنوان «یکصد و پنجاه موضوع از احادیث اهل بیت (ع)، (۱۳۸۱ ش)» در محور مسائل اعتقادی، عبادی، تربیتی و اخلاقی، سیاسی و اجتماعی و معارف تقسیم‌بندی موضوعی از احادیث را ارائه می‌دهد.

ج) بخش دیگری از آثار مرتبط با گزاره‌های دینی، تلاش‌های راهبردی و روش‌شناسانه برای بهره‌مندی از گزاره‌های دینی در حوزه‌های مختلف است.

علی‌اکبر رشاد در مقاله‌ای با عنوان «دیباچه‌ای بر منطق فهم دین، (۱۳۸۲ ش)» منطق فهم دین را رهیافت معرفتی به دین برای کشف و فهم گزاره‌ها و آموزه‌های آن و سنجش و آسیب‌شناسی معرفت دینی معرفی می‌کند. او تقسیم ثلاثی دین (عقاید، احکام و اخلاق) را تقسیم شاملی ندانسته و مسائل پنج‌گانه (مبدأ دین، مدارک دین، مدرک ساحات و غایات دین، مدرک و مفسر دین، منطق ادراک دین) را در این رابطه مطرح می‌سازد.

عباس پسندیده در مقاله‌ای با عنوان «روش فهم و تبیین گزاره‌های دینی (قرآن و حدیث)» تلاش می‌کند تا رابطه مؤلفه‌های هر گزاره اخلاقی را کشف کند و هر گزاره این‌چنینی را برای توضیح چرایی و چگونگی رابطه آن نیازمند تبیین می‌داند. او روش تبیین را شناسایی مؤلفه‌ها، استخراج ویژگی‌های مرتبط آن‌ها از متون دینی و بررسی چگونگی ارتباط میان آن‌ها با اطلاعات بدست آمده معرفی می‌کند. به عنوان مثال حدیثی خوش اخلاقی را موجب تثبیت دوستی می‌داند، حال این سوال مطرح می‌شود که خوش اخلاقی چرا و چگونه موجب دوستی است؟ سپس خانواده روایات مشابه

جمع‌آوری می‌شود. موارد مشترک حذف شده و اطلاعات اضافی به صورت نمایه درمی‌آید. سپس دسته‌بندی مطالب بدست آمده و تشکیل محورهای موضوعی انجام می‌شود و در نهایت با این اطلاعات تبیین صورت می‌پذیرد (پسندیده، ۱۳۸۶ ش، ۳۳-۴۶).

حسینی و همکارانش به نمونه‌هایی از گزاره‌های دینی حاوی مفاهیم فازی اشاره کرده و با استفاده از قواعد طراحی یک سیستم فازی تدوین و جمع‌بندی از چند گزاره دینی درباره تقوی ارائه دادند (حسینی، واسطی و عبدالهی، ۱۳۹۴ ش، ۸۹-۱۱۰). همچنین واسطی در کتابی با عنوان «نگرش سیستمی به دین» روایات را به سه دسته طبقه‌بندی نمود: روایاتی که اصول کلی نظام را مطرح می‌کنند، روایاتی که بر حسب موضوع خاص مطرح شده اما دائمی و مستمر هستند و روایاتی که بر حسب موقعیت یا خصوصیت شخص مطرح شده‌اند و مختص مورد خود می‌باشند (واسطی، ۱۳۹۱ ش، ۷۴). او در یک تقسیم‌بندی دیگر گزاره‌های دینی را در سه لایه نگرش‌ساز، راهبردها (استراتژیکی) و راهکارساز (تاکتیکی) معرفی کرد (همان، ۲۶۸).

موسوی به دلالت‌شناسی از گزاره‌های فقه تربیتی پرداخت. مراد او از گزاره‌های فقه تربیتی مستنبطات و احکام استنباط شده و گزاره‌های هنجاری است که در پایان پژوهش فقیه تربیتی به آن دست می‌یابد. او پس از معرفی سه نوع دلالت عقلی، طبیعی و وضعی، دلالت‌شناسی پسینی را دارای دو نوع جزئی (بررسی دلالت‌های یک گزاره به صورت منفرد) یا کلی (نظر به چند گزاره) و دارای انواعی همچون ایمان‌گرا، عقل‌گرا و تلفیقی دانست. در نگاه جزئی او به دو حرکت فرارونده و استنتاج فزایی (کشف مصالح و مفاسد و دریافتن ملاکات احکام با فرض این‌تای باید‌ها برهست‌ها) و حرکت فرورونده و استنتاج فرودی (ملازمه‌یابی و باید‌های ملازم با گزاره‌های هنجاریین تربیتی) اشاره کرد و غالب دانشوران را قائل به اصول چهار مرتبه ملاک (ملاحظه مصلحت و مفسده بر اساسا هست‌ها و واقعیت‌ها)، انشاء، فعلیت (تحقق حکم در خارج) و تنجز (علم و قدرت مکلف) تلقی نمود. موسوی در نتیجه‌گیری پژوهش خود دلالت‌شناسی در قلمرو ملاکات را برای کشف علل احکام مصاب ندانست و سطح آن را به دانستن حکمت احکام و اسرار تجویزات فقه تقلیل داد. دلالت‌شناسی در قلمرو امثال را به شرط این‌که در دایره دلالات لفظی و لبی آیات و روایات و قواعد و عناوین عامه فقه تربیتی جای گیرند شرعاً حجت دانست (موسوی، ۱۳۹۵، ۳۱).

د) بخشی از آثار، به بررسی زبانی گزاره‌های دینی پرداخته و رابطه میان ساختار زبانی و مفاهیم حاصل از آن را مورد بررسی قرار دادند.

فتاحی‌زاده و داودی در مقاله‌ای با عنوان «طرح‌واره‌های تصویری فضایل و رذایل اخلاق اجتماعی در مرویات نبوی با رویکرد معنی‌شناسی شناختی، ۱۳۹۸ش» بر اساس زبان‌شناسی شناختی طرح‌واره‌های تصویری را به عنوان مفاهیمی معرفی کردند که ساختار مفاهیم پیچیده‌تر را به شکلی نظام‌مند فراهم می‌سازند. این نویسندگان بر اساس مدل طرح‌واره‌های تصویری ایوانز و گرین به شناسایی رذایل و فضایل اخلاق اجتماعی در سیره نبوی پرداختند. آن‌ها حدیثی که غیبت را آلوده‌کننده دریای وجود کسی خوانده و پیوند ناگسستی ایمان و حیا را با طرح‌واره اتحاد و پیوستگی، پیروی از شهوت به منزله خروج از ایمان را با طرح‌واره ظرف و مظروف، صدقه به عنوان دافع غضب، غیبت انهدام‌گر روزه را با طرح‌واره نیرو، حدیث اگر صدقه خرمایی باشد در دست پروردگار آنقدر رشد می‌کند که بزرگتر از کوه شود با طرح‌واره جابجایی (حرکتی)، حدیث مبنی بر صدقه در دست راست خدا، عیادت‌کننده بیمار بالای نخل‌های بهشتی، دوری فرشته از بوی متعفن دروغ را با طرح‌واره فضا، حدیث نگاه حرام تیر مسموم ابلیس و طمع سنگ لغزنده را با طرح‌واره موجودیت (شیء)، معرفی رحم در تأکید بر صله ارحام به عنوان شاخه‌ای از خدای رحمان را با طرح‌واره تعادل (توازن)، حدیث دال بر حرمت همسایه هم‌سان حرمت مادر را با طرح‌واره هم‌سانی معرفی نمودند و در نتیجه پژوهش اظهار کردند که حضرت (ص) با استفاده از این طرح‌واره‌ها رذایل و فضایل اخلاق اجتماعی را جهت هرچه ملموس‌تر ساختن آن‌ها به کار بسته است (فتاحی‌زاده و داودی، ۱۳۹۸ش، ۲۱۹-۲۴۰).

هر کدام از این سه دسته آثار ناظر بر نحوه خاصی از طبقه‌بندی احادیث هستند. آثار بخش اول مفروض اولیه این پژوهش یعنی امکان استخراج رهنمودهای علمی از آن‌ها را تقویت می‌کنند. آثار بخش دوم یعنی دسته‌بندی موضوعی احادیث تا حدی با موضوع این پژوهش هم‌پوشانی دارد؛ زیرا نوع‌شناسی در پژوهش حاضر ترکیبی از مفهوم و ساختار بیانی را برای دسته‌بندی موضوعی برمی‌گزیند، با این تفاوت که ساختار مفهومی با توجه به کارکرد نهایی آن به صورت کلان‌تری نگریسته می‌شود. آثار بخش سوم طبقه‌بندی‌های مختلف از گزاره‌های دینی را نشان می‌دهند که به طور عمده با هدف کاربردی کردن آنان صورت گرفته‌اند اما به ساختار مفهومی گزاره‌ها توجه ندارند، در بخش چهارم آثار پیرامون این موضوع، ساختارشناسی مفهومی گزاره‌های دینی با توجه به نظریات و مبانی غربی انجام گرفته و بنیان مستقلی برای گزاره‌های دینی معرفی نشده است. همچنین جنبه کاربردی این ساختارشناسی مورد تأکید و توجه نیست. به نظر

می‌رسد یک ساختارشناسی جزئی می‌تواند مسیر دسته‌بندی کلی و کلان گزاره‌های دینی را با دقت و کارایی بیشتری همراه سازد.

فرض اولیه و اساسی رویکرد نوع‌شناسی گزاره‌های دینی آن است که ساختار مفهومی می‌تواند مشخص‌کننده کارکرد گزاره و جایگاه آن در یک سازمان دینی باشد. این شیوه از این نظر نوآورانه محسوب می‌شود که تا پیش از این همواره گزاره‌های دینی یا از منظر غربی و به صورت گزاره‌های تجویزی و توصیفی نگریسته می‌شد و یا به صورت جزئی و موضوعی مورد دسته‌بندی قرار می‌گرفت. در این میان ساختار مفهومی گزاره‌های دینی که ساحت بسیار متنوع‌تر و کاربردی‌تری را فراهم می‌آورد، مغفول ماند. در این ساحت نه موضوع که بسیار جزئی است مبنای تقسیم واقع می‌شود و نه ساختار کلی تجویزی و توصیفی که متناسب با مبانی غربی و بسیار کلی است. بلکه با توجه به کارکردی که می‌توان از یک ساختار مفهومی صرف‌نظر از محتوای آن انتظار داشت دسته‌بندی‌ها سازماندهی و به این ترتیب کاربردیابی می‌شوند.

از مجموع حدود ۲۰۰۰ حدیث مورد مطالعه، حدود هفتاد نوع گزاره تربیتی شناسایی گردیده که با توجه به کارکرد دلالتی که از هر نوع انتظار می‌رفت در گروه‌های کلان‌تری بخش‌بندی شده است. این گروه‌های کلان عبارت از الگوی القایی، تعمیق، گرایشی، سلبی، بینشی، ساختاری، ایجابی، شناخت ابزاری، تفصیلی و زمینه‌ای هستند که هر کدام به انواع فرعی تقسیم می‌شوند.

۲. گزاره‌های القایی

احادیثی که به دلیل استفاده از فنون بیانی و زبانی خاص به انتقال ملموس‌تر و مؤثرتر کلام یاری می‌رسانند. می‌توان کارکرد این گزاره‌ها را به‌وضوح، در عرصه‌های تبلیغی از این نظر که در مخاطب اثرگذار هستند یا در زمینه‌های هنری و تصویرسازی و مخصوصاً در تعلیم و تربیت کودک و نوجوان مشاهده کرد که به جنبه ابلاغی شدیدتری نیاز دارند. گزاره‌های زیرشاخه آن عبارت از گزاره‌های تأکیدی، تصویری، تشبیهی و شاخص است.

جدول ۱- انواع گزاره‌های شاخه القایی

نوع گزاره	تعریف	مثال
تأکیدی	احادیثی که با قرار دادن یک مفهوم در موقعیتی اغراق شده، اهمیت بالای یک موضوع خاص را بیان می‌کنند.	اگر بر امت من دشوار نبود، هر آینه به آن‌ها فرمان می‌دادم که با هر نماز مسواک بزنند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۹ ش، ۵: ۴۵۲).

تصویری	احادیثی که به ارائه تصویری از یک موضوع می‌پردازند.	موی نیکو از پوشش‌های خدادادی است؛ آن را گرامی بدارید (حر عاملی، ۱۳۷۰ ش، ۲: ۱۲۹).
تشبیهی	احادیثی که امری را که معمولاً نیز انتزاعی است به پدیده‌ای ملموس و عینی مانند می‌کنند.	عقل در دل، همانند چراغ در میان خانه است (صدوق، بی‌تا، ۹۸).
شاخص	احادیثی که مخرج مشترک اموری خاص را در ساختاری عددی به نمایش می‌گذارند.	سه چیز است که بالاتر از آن‌ها وجود ندارد: تربیت نیکو، دوری از شبهه و خویش‌داری از حرام‌ها (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۸۹ ش، ۱: ۹۹)

۳. گزاره‌های تعمیق

گروهی از احادیث که به روش‌های مختلف مانند بیان دلیل‌ها، استثناها، مقایسه‌ها و یا توجه به هر دو جانب نظرات و آراء می‌توانند در عمق‌بخشی به آموزه‌های دینی مؤثر باشند. این روایات در میدان‌های علمی در گشودن فضای فکری مؤثر هستند. از سویی می‌توانند برای هر دو گروه افراد ناآشنا با دین و یا گروه‌هایی که در معرض دین‌ورزی متعصبانه هستند مفید باشند. گزاره‌های ذیل آن شامل گزاره‌های دلیل، استثنا، توازن، تسری، جایگاه، تفکیک، تمایز، شباهت، ترجیح، تعریف، معکوس، حکمت، حذف و الحاق است.

جدول ۲- انواع گزاره‌های شاخه تعمیق

نوع گزاره	تعریف	مثال
دلیل	احادیثی که پس از امر به اقدام به کاری دلایل علمی و جوب آن را بیان می‌کنند.	نخل را نسوزانید و آن را در آب غرق نکنید؛ درخت بارور را قطع نکنید و زراعت را به آتش نکشید؛ زیرا شما نمی‌دانید، شاید در آینده به آن نیازمند شوید (کلینی، ۱۳۶۲ ش، ۵: ۲۹).
استثنا	احادیثی که موارد استثنا از یک حکم کلی و متقن را بیان می‌کنند.	همه سرگرمی‌های مؤمن جز در سه چیز باطل است: یکی آموزش دادن اسب (حر عاملی، ۱۳۷۰ ش، ۱۵: ۱۴۰).
توازن	احادیثی که نشان‌دهنده لزوم نوعی توازن و تعادل میان دوسویه یک امر هستند.	هیچ کار خیری را ریاکارانه انجام نده و آن را از روی حیا ترک مکن (همان، ۱۶۳).

تسری	احادیثی که اعمال مقدس و مذهبی را به موضوعاتی در پیوند با زندگی مانند بهداشت، درخت‌کاری، مهربانی و... گسترش می‌دهند.	نگریستن به چهره عالم، از سر مهر، عبادت است (راوندی کاشانی، ۱۳۷۶ش، ۱۱۰).
جایگاه	احادیثی که با معرفی جایگاه خاص چند موضوع در کنار یکدیگر زمینه یک دید مقایسه‌ای میان آن‌ها را فراهم می‌آورند.	نماز اول وقت مایه خشنودی خداوند، میان وقت دربردارنده رحمت خداوند و پایان وقت، موجب عفو خداوند است (دارقطنی، ۲۰۰۱م، ۱: ۲۵۹).
تفکیک	احادیثی که با تفاوت قائل شدن میان مصداق‌های یک مفهوم، از قضاوت زود هنگام و پیش‌دوری جلوگیری به عمل می‌آورند.	بلا برای ظالم مایه ادب، برای مؤمن آزمایش و برای پیامبران مایه ترفیع درجه و برای اولیا بزرگواری است (آل جعفر، ۱۹۹۳م: ۳۱۰).
تمایز	احادیثی که با بیان یک ویژگی متمایزکننده تضاد دو قطب مخالف را نشان می‌دهند.	مؤمن شوخ و شنگ است و منافق اخمو و عصبانی (ابن‌شعبه، ۱۳۸۲ش، ۴۹).
شباهت	احادیثی که به شباهت دو امر جهت ملموس ساختن یکی از آن‌ها اشاره می‌کنند. تفاوت این گزاره‌ها با گزاره‌های تشبیه در آن است که در تشبیه ادعای این همانی از جنس خیال و برای تقریب به ذهن است؛ درحالی‌که در گزاره‌های شباهت، بر شباهتی واقعی تأکید می‌شود.	غذا خوراک بدن است و خوراک جان‌ها، اطعام کردن (طبرسی، ۱۳۸۹ش، ۳۲۵).
ترجیح	احادیثی که پس از مطرح ساختن دو امر ارزشمند، یکی را از دیگری برتر می‌شمارند.	هر کس دو حدیث بیاموزد که هم خود از آن‌ها بهره برد و هم به دیگری آموزش دهد که او نیز از آن‌ها سود برد، عمل او از شصت سال عبادت بهتر است (همان، ۱۵۲).
تعریف	احادیثی که معنای دقیقی یک مفهوم را در بینش دینی روشن ساخته و به نحوی متفاوت آن را تعریف می‌کنند.	هر روزی که در آن خداوند نافرمانی نشود، عید است (سیدرضی، بی‌تا، ۴۴۰).
معکوس	احادیثی که حاوی بینشی هستند که درست برخلاف روند فکری و منطق معمول انسان است.	هر کس بگوید: من از همه مردم بهترم، او بدترین مردم است و هر کس بگوید: من بهشتی هستم، او جهنمی است (راوندی کاشانی، ۱۳۷۶ش، ۱۰۷).

حکمت	احادیثی که حکمت و فلسفه موضوعی خاص را مطرح می‌کنند.	خداوند عید قربان را برنهاد تا مستمندان از گوشت سیر شوند؛ پس از گوشت قربانی به ایشان بخورائید (صدوق، ۱۹۸۹م، ۵۹).
حذف	احادیثی که به دلیلی ملموس و عینی، افرادی را از عضویت در گروهی که در آن بودند، خلع می‌کند.	خداوند نماز بنده‌ای را که [در نماز] دلش با بدنش همراه نیست، نمی‌پذیرد (برقی، بی‌تا، ۱: ۴۰۶).
الحاق	احادیثی که به دلیلی مشخص و عینی فردی را ملحق به گروه جدیدی می‌نمایند.	کسی که گناه کشیدن بنگ را ناچیز بشمرد، کافر است (همان، ۸۶).

۴. گزاره‌های گرایشی

گروهی از روایات که به تحریض و تشویق به اموری خاص می‌پردازند و فرد را به روشی تقریباً مستقیم به انجام آن دعوت می‌کنند. این نوع گزاره‌ها نقش مؤثری در ایجاد انگیزش در افراد برای انجام امور مورد تأیید و پسند نظام فکری اسلام دارند و مقاومت و پایداری در امور دشوار یا دیربازده دینی را نیز افزایش می‌دهند. تأثر افراد از این نوع گزاره‌ها در نهایت منجر به صبغه و سبک زندگی اسلامی خواهد شد. احادیث زیرمجموعه آن شامل گزاره‌های حب، اوج، اقناعی، تحسین، پیشنهاد توضیحی، صدر و الگو است.

جدول ۳- انواع گزاره‌های شاخه گرایشی

نوع گزاره	تعریف	مثال
حب	احادیثی که نشان‌دهنده محبت خداوند نسبت به امور یا عاملان به اموری خاص هستند.	خداوند مهربان نیکی کننده به برادران را دوست دارد (محمدی‌شهری، ۱۳۸۹ش، ۱: ۱۹).
اوج	احادیثی که بهترین نوع هر چیز اعم از صفات، اشیاء، خوراکی‌ها، ورزش‌ها و... معرفی می‌کنند.	بهترین نوشیدنی در دنیا و آخرت آب است (سیوطی، ۱۹۸۸م، ۱: ۶۱۹).
اقناعی	احادیثی که با ذکر یک توجیه قانع کننده پس از امر به کاری، مخاطب را به انجام به آن ترغیب می‌کنند.	قرآن را با صدای خوش بخوانید که صدای زیبا، بر زیبایی قرآن می‌افزاید (صدوق، ۱۹۸۴م، ۱: ۷۴).

تحسین	احادیثی که امری یا فرد عامل به امری خاص را مورد تحسین و ستایش قرار می‌دهند.	چه نیک نغمه‌ای است آواز خوش برای مسلمان (سیوطی، ۱۹۹۴م، ۱۲۴).
پیشنهاد توضیحی	احادیثی که پس از یک درخواست نسبتاً مبهم به توضیح و یا ارائه روش رسیدن به مطالبه مطرح شده می‌پردازند.	اگر می‌توانید هر روز را نوروز کنید؛ یعنی در راه خدا به یکدیگر هدیه بدهید و با یکدیگر پیوند داشته باشید (ابن حیون، ۱۳۸۵ش، ۲: ۳۲۶).
صدر	احادیثی که شیء، امر، خصیصه یا شخصی را جزء یکی از بهترین‌های نوع خود معرفی می‌کند.	از زیباترین زیبایی‌ها نغمه آواز خوش است (کلینی، ۱۳۶۹ش، ۲: ۶۱۵).
الگو	احادیثی که به توصیف منش و جزئیات رفتار انسان‌های نمونه و الگو می‌پردازند.	پنج چیز از سنت پیغمبران است: حیا، بردباری، حجامت کردن، مسواک و عطرزدن (پاینده، ۱۳۷۱ش، ۴۶۲).

۵. گزاره‌های سلبی

گروهی از انواع احادیث که نبایدها، خطوط قرمز، خطرات، آسیب‌ها و آفت‌های احتمالی و چالش‌های پیش‌رو را معرفی می‌کنند. این گروه از آن‌جا که منبع نوعی آسیب‌شناسی محسوب می‌شوند، می‌توانند جهت پیشگیری از مشکلات و آسیب‌ها به کار روند. در قانون‌ها و آیین‌نامه‌ها که بسیاری از آن‌ها جهت پیشگیری از این مسائل تدوین می‌شوند، با در نظر گرفتن این آسیب‌های احتمالی می‌توان قوانین و برنامه‌هایی جهت پیشگیری و منع وقوع آن پیش‌بینی نمود. احادیث ذیل آن عبارت از گزاره‌های چاله، آسیب‌شناسی، حسیض، حذر، آفت، نکوهش و اکراه.

جدول ۴- انواع گزاره‌های شاخه سلبی

نوع گزاره	تعریف	مثال
چاله	احادیثی که بدترین افراد امت را با ویژگی‌های برجسته ایشان معرفی می‌کند و در آن از صفت عالی در ویژگی‌های ناپسند استفاده می‌شود.	غافل‌ترین مردم کسی است که از دگرگونی دنیا از حالی به حال دیگر پند نگیرد (مجلسی، ۱۳۸۳ش، ۷۷: ۱۱۴).
آسیب‌شناسی	احادیثی که به آسیب‌شناسی جامعه مسلمانان می‌پردازد و اغلب حاوی پیش‌گویی درباره نقطه ضعف‌های احتمالی در آینده است.	به زودی در این امت گروهی پدید خواهند آمد که در استفاده از پاک‌کننده‌ها زیاده‌روی می‌کنند (ابوداود، ۱۹۹۷م، ۱: ۲۹).
حذر	احادیثی که از اموری خاص بیم داده و امت را به احتیاط در گرفتار آمدن به آن‌ها توصیه می‌کند.	هیچ‌کس را درمان مکن، مگر آن‌گاه که بیماری او را بشناسی (ابن حجر عسقلانی، ۲۰۰۸م، ۳: ۲۸۹).

حَضِیض	احادیثی که به معرفی پست‌ترین صفات یا بدترین پدیده‌ها می‌پردازد.	بدترین چیزی که به انسان داده شده دلی بد در چهره‌ای زیباست (محمدری شهری، ۱۳۸۹ش، ۲: ۲۵۰).
آفت	احادیثی که به معرفی آفت‌های هر موهبت و امر مطلوب می‌پردازند.	آفت بخشش، منت‌گذاری است (کراجکی، ۱۳۹۴ش، ۵۹).
نکوهش	احادیثی که به نکوهش یک ویژگی خاص در افراد می‌پردازند.	چرا شما را با دندان‌های زرد می‌بینم؟ چرا مسواک نمی‌زنید؟ (کلینی، ۱۳۶۹ش، ۶: ۴۹۶).
اکراه	احادیثی که حالت اکراه خداوند را نسبت به اموری خاص نشان می‌دهند.	خداوند دشمن می‌دارد مردی را که در خانه‌اش بر او حمله کنند و او نجنگد (صدوق، ۱۹۸۴م، ۲: ۲۸).

۶. گزاره‌های بینشی

گروهی از روایات که با قائل شدن معنایی مکنون، ارزشی غیبی، تصویری متفاوت یا دیدگاهی خاص به امور لایه‌ای ارزشی می‌بخشند که به فرد کمک می‌کند تا امور مختلف را در سایه نوعی تقدس بنگرد و بر مبنای آن عمل کند. محتوای این احادیث می‌تواند یکی از بخش‌های مهم تعلیمات دینی باشد. گزاره‌های ارزش، ارج، جلوه غیب، کوچک بزرگ، مفهوم خاص، نخستین، کمال، دعا موارد ذیل آن را شامل می‌شوند.

جدول ۵- انواع گزاره‌های شاخه بینشی

نوع گزاره	تعریف	مثال
ارزش ^۱	گزاره‌هایی که حاوی مزایا و پاداش‌های اخروی و آن جهانی اعمال مختلف هستند.	هرکه بمیرد و میراث او دفتر و مداد باشد، بهشت بر او واجب می‌شود (دیلمی، ۱۳۷۵ش، ۱۷۶).
ارج	گزاره‌هایی که امری را بدون اشاره به ارزش اخروی آن می‌ستایند.	خط زیبا حق را بیشتر آشکار می‌کند (مقی، ۱۴۰۹ق، ۲۴۴).
جلوه غیب	گزاره‌هایی که حاوی تصویری از تجلی عمل یا عامل در روز قیامت، عالم برزخ و سیر ملکوتی انسان هستند.	رزمنندگان در راه خدا، راهبران اهل بهشت‌اند (مجلسی، ۱۳۸۳ش، ۸: ۱۹۹).
کوچک بزرگ	گزاره‌هایی که به تأثیر فوق‌العاده برخی امور کوچک و ساده اشاره دارند.	بنده‌ای به سبب برداشتن شاخه خاری از سر راه مسلمانان به بهشت رفت (محمدری شهری، ۱۳۸۹ش، ۷: ۳۱۶).

۱. این احادیث خود به دسته‌های ارزش بهشت، ارزش مصونیت (از عذاب)، ارزش مقام، ارزش پاداش و ارزش تطهیری تقسیم می‌شوند.

مفهوم خاص ^۱	گزاره‌هایی که برخی افراد یا موضوعات را با نسبت دادن ویژگی‌های خاصی بدان از دیگران ممتاز می‌کنند.
نخستین	گزاره‌هایی که مفهومی را در مرتبه اولین و نخستین موضوع مطرح شده قرار می‌دهند. است (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۸۹ش، ۲: ۲۹۶).
کمال	گزاره‌هایی که مرتبه عالی ارزش‌های مختلف را معرفی می‌کنند. بدانید که کمال دین در طلب دانش و به کار بستن آن است (کلینی، ۱۳۶۹ش، ۱: ۳۰).
انعکاسی	گزاره‌هایی که جلوه‌های مختلف انعکاس رفتار فرد به خود او را نشان می‌دهند. کسان را رحم کنید تا به شما رحم کنند و دیگران را ببخشید تا شما را ببخشند (پابنده، ۱۳۷۱ش، ۲۰۵).
دعا	گزاره‌هایی که در قالب دعا، ارزش‌های خاصی را یادآور شده یا بدین وسیله پیامی را ابلاغ می‌کنند. خدایا! دوستی‌ات را محبوب‌ترین چیزها نزد من گردان (مجلسی، ۱۳۸۳ش، ۹۱: ۷۰).

۷. گزاره‌های ساختاری

گروهی از احادیث که به حوزه خاصی محدود نبوده و بر تمام ساختار یک نظام تأثیر می‌گذارند. این دسته از روایات چه به دلیل اثربخشی عام و چه از روی شمول بر ساختار کلی، دربرگیرنده ستون و شاکله نظام تعلیم و تربیت دینی محسوب شده و به همین علت با حذف و تغییر آن‌ها اصالت و پایداری نظام دچار آسیب می‌شود؛ بنابراین لازم است که در تدوین نظام اسلامی در حوزه مربوط به عنوان هسته سخت و غیرقابل تغییر در نظر گرفته شوند (قصوری‌درگاهی و همکاران، ۱۴۰۱ش، ۸). گزاره‌های زیرشاخه آن گزاره‌های قله، تقسیم و تمثیل است.

جدول ۶- انواع گزاره‌های شاخه ساختاری

نوع گزاره	تعریف	مثال
قله ^۲	روایتی که در آن بهترین فرد امت اسلامی توصیف و معرفی می‌شود (که برای قرار گرفتن در جایگاه هدف مناسب ارزیابی می‌شود).	بهترین مردم کسی است که مردم از او بهره‌مند شوند (مجلسی، ۱۳۸۳ش، ۷۵: ۲۳).

۱. این احادیث به دسته‌های شخص خاص، گروه خاص، زمان خاص و مکان خاص قابل تقسیم هستند.

۲. گزاره‌های قله به دو دسته همراه با مرجع و کلی فاقد مرجع قابل تقسیم هستند.

<p>تمثیلی</p>	<p>احادیثی که یک نظام دارای اجزاء انتزاعی را به شیء ملموس دارای اجزاء در تشبیهی متناظر مانند می‌کنند (که در جایگاه الگوی نظام تعلیم و تربیت مناسب ارزیابی می‌شوند).</p>	<p>ای جویای دانش! دانش فضیلت‌های بسیاری دارد: سرش تواضع، چشمش دوری از حسد، گوشش فهم، زبانش راستگویی، حافظه‌اش جستجو، دلش خوش نیتی، عقلش شناخت اشیاء و امور، دستش رحمت، پایش دیدار دانشمندان، همتش سلامت، حکمتش تقوا، قرارگاهش نجات، جلودارش عافیت، مرکبش وفا، سلاحش نرمی سخن، شمشیرش خشنودی، کمانش سازگاری، سپاهش گفتگو با دانشمندان، دارایش ادب، اندوخته‌اش پرهیز از گناهان، توشه‌اش نیکی، آشامیدنی‌اش سازگاری، رهنمایش هدایت و دوستش، عشق به نیکان است (کلینی، ۱۳۶۹ش، ۱: ۴۸).</p>
<p>تقسیم</p>	<p>روایاتی که تقسیم‌ها کلان، اولیه و کلی را نشان می‌دهند.</p>	<p>فرزند هفت سال سرور است؛ هفت سال بنده [و فرمانبردار] است؛ و هفت سال یاور است (حر عاملی، ۱۳۷۰ش، ۱۵: ۱۹۵).</p>

۸. گزاره‌های ایجابی

احادیثی که به دلیل لحن ایجابی یا اهمیت بالای خود در نظام اندیشه اسلامی ضروری و غیر قابل حذف تلقی می‌شوند. صراحت، جدیت و اهمیت گزاره‌های ایجابی اغلب آن‌ها را در حوزه‌های مرتبط به بخشی ضروری و غیر قابل حذف در یک نظام تبدیل می‌کند. احادیث زیرشاخه آن شامل گزاره‌های امر کلی، امر جزئی، حق، کلان، و فهرست است.

جدول ۷- انواع گزاره‌های شاخه ایجابی

نوع گزاره	تعریف	مثال
امر کلی	احادیثی که به مخاطب امری را دستور می‌دهند که حاوی مفهومی کلی بوده و به دلیل مطلوبیت ذاتی یا مشخص آن، نیازمند دلیل و چون چرایی نبوده است.	به فرزندان خود احترام بگذارید و آن‌ها را نیکو تربیت کنید (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹ش، ۱: ۱۰۸).
امر جزئی	احادیثی که به مخاطب کاری را دستور می‌دهند که حاوی مفهومی جزئی بوده و در جایگاه دستورالعمل‌های لازم برای یک امر از پیش پذیرفته شده است.	کودکان خود را، وقتی به هفت سالگی رسیدند، به خواندن نماز امر کنید (نوری، ۱۳۸۲ش، ۱۴: ۲۲۸).

حق	احادیثی که حقوق مختلفی که بر گردن مکلف و نسبت به افراد و امور است بیان می کنند.	حق فرزند بر پدرش این است که برایش نام نیکو انتخاب کند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ۴: ۳۷۲).
کلان	احادیثی که به تنهایی می توانند بخش های عمده یک موضوع مهم را پوشش دهند.	عبادت ده جزء دارد، که نه جزء آن، طلب روزی حلال است (مجلسی، ۱۳۸۳ش، ۹: ۱۰۳).
فهرست	آن دسته از گزاره های شاخص که فهرستی میسوط از عناصر یک مفهوم ارائه می دهند و در آن ها ادعای کمال و حصر مشاهده می شود.	هرگز به دانش دست نمی یابی مگر با شش چیز که من در این سخن، تو را از همه آن ها آگاه می کنم: هوش، حرص، شکیبایی، شایستگی، راهنمایی استاد و درازای زمان (تبریزی، ۱۳۸۹ش، ۸۲).

۹. گزاره های شناخت - ابزاری

احادیثی که با ارائه روابط میان پدیده ها اعم از روابط خاص میان امور، راه های دستیابی به یک مطلوب، علل وقوع حوادث، پیامدها و نتیجه ها و ... به نوعی، ابزار رسیدن به یک مطلوب یا برطرف ساختن یک امر ناخوشایند را معرفی می کنند. این روایات می توانند پایه های مناسبی برای علم دینی فراهم آورده و فضایی کاربردی از آموزه های دینی را برای تحقق مطلوب ها و برطرف ساختن نواقص ایجاد می کنند. احادیث زیر مجموعه آن موسوم به گزاره های راه، مانع، علت، نتیجه، پیامد، همراهی، لازمه، زنجیره، ریشه، راه حل و موقعیتی است.

جدول ۸- انواع گزاره های شاخه شناخت - ابزاری

نوع گزاره	تعریف	مثال
راه	احادیثی که راه و شیوه رسیدن به یک مطلوب را معرفی می کنند.	هرکس باطن خود را اصلاح نماید، خداوند ظاهر او را اصلاح می کند (پابنده، ۱۳۷۱ش، ۷۶۲).
مانع	احادیثی که موانع تحقق یک مطلوب را معرفی می کنند.	قطع رابطه با خویشاوندان، مانع اجابت دعا می شود (ابن سعید، بی تا، ۳۷، ح ۱۱۵).

علت	احادیثی که عوامل وقوع یک امر نامطلوب را معرفی می‌کنند.	هیچ بنده‌ای به بدبختی و بالاتر و پایین تر از آن نمی‌رسد، مگر به خاطر گناهی. البته آنچه خدا از آن در می‌گذرد، بسیار بیشتر است (ترمذی، بی‌تا، ۵: ۳۷۸، ح ۳۲۵۲).
پیامد	احادیثی که پیامدهای منفی یک امر ناپسند را معرفی می‌کنند.	آن که ساعتی، خواری فراگرفتن علم را تحمل نکند، برای همیشه در خواری نادانی خواهد ماند (مجلسی، ۱۳۸۳ش، ۱: ۷۷).
نتیجه	احادیثی که حاصل و نتیجه مثبت یک امر را معرفی می‌کنند.	سفر کنید تا سالم باشید (مجلسی، ۱۳۸۳ش، ۷۶: ۲۲۱).
همراه	احادیثی که همراه بودن امری را با امر دیگری نشان می‌دهند.	در حقیقت، خداوند متعال، به خاطر انصاف و عدالتش، آسایش و شادی را در خشنودی (به خواست خودش) و یقین قرار داد و نگرانی و اندوه را در خشم خودش (طبرانی، ۱۴۰۵ق، ۱۰: ۲۱۶).
لازمه	احادیثی که امری خاص را مقدمه امری دیگر قلمداد می‌کنند.	هرکس دوست دارد با تقواترین مردم باشد، باید به خدا توکل کند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ۴: ۴۰۰).
زنجیره	احادیثی که زنجیره علی و معلولی چند عامل را به صورت پیوسته مطرح می‌کنند.	پیروزی با دوراندیشی و دوراندیشی با تجربه به دست می‌آید (طبرسی، ۱۳۸۹ش، ۳۱۱).
ریشه	احادیثی که ریشه یک چیز را در پدیده‌ای دیگر در لایه‌های عمقی آن نشان می‌دهند.	از حرص بهره‌زید، زیرا که پیشینیان شما در نتیجه حرص نابود شدند، حرص آن‌ها رابه بخل وادار کرد پس بخل ورزیدند. به قطع رحم وادار کرد پس با خویشاوندان قطع رابطه کردند. به بدی وادارشان کرد پس بدکار شدند (پاینده، ۱۳۷۱ش، ۳۵۳).
راه حل	احادیثی که راه برون رفت از یک چالش یا رفع یک آسیب را معرفی می‌کنند.	هرکس بسیار استغفار کند خدا برای او از هر غمی گشایش، از هر تنگنایی رهایی و ازجایی که انتظار ندارد، روزی می‌دهد (پاینده، ۱۳۷۱ش، ۷۵۵).

۱۰. گزاره‌های تفصیلی

احادیثی که به بیان جزئیات امور و مسائل تفصیلی مربوط به مرحله اجرا می‌پردازند. این شاخه به دلیل پرداختن به جزئیات بسیار ریز و ظریف بیشتر مورد استفاده متخصصان دینی جهت برنامه‌ریزی یا صدور احکام در زمینه‌های گوناگون است.

گزاره‌های زیرشاخه آن عبارت از گزاره‌های حکم، مصداقی و حد است.

جدول ۹- انواع گزاره‌های شاخه تفصیلی

نوع گزاره	تعریف	مثال
حکم	احادیثی که مربوط به بیان احکام جزئی هستند.	هر که درختی بکارد و یا آبراهی حفر کند که کسی در آن بر او پیشی نگرفته باشد و یا زمین مرده‌ای را آباد کند، آن زمین، به حکم خدا و رسولش، از آن او است (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۷: ۱۵۱).
	احادیثی که مصداق بارز یک مفهوم انتزاعی و کلی و یا تأویل آیه یا روایتی را ارائه می‌دهند.	بدترین مردم کسی است که بر خانواده‌اش سخت‌گیر باشد. گفتند: ای رسول خدا! سخت‌گیری بر خانواده چگونه است؟ فرمودند: مرد وقتی وارد خانه شود، همسرش از او هراسان و فرزندان از او گریزان شده، فرار کنند و چون بیرون رود، همسرش شاد گردد و خانواده‌اش با یکدیگر انس گیرند (هیثمی، بی‌تا، ۸: ۲۵).
حد	احادیثی که بر کمیت و اندازه خاصی برای امور مختلف دلالت دارند.	مهمان تا دو شب پذیرایی می‌شود، از شب سوم از اهل خانه به شمار می‌آید و هرچه رسید بخورد (کلینی، ۱۳۶۹ش، ۶: ۲۸۳، ح ۱).

۱۱. گزاره‌های زمینه‌ای

آن دسته از احادیث که می‌توان به واسطه آن‌ها به لزوم یا وقوع اموری که لازمه و زمینه آن‌هاست پی برد. به واسطه این روایات می‌توان عرصه‌های مختلف فعالیت در نظام اندیشه اسلامی را مشخص ساخت. گزاره‌های ذیل آن شامل گزاره‌های نشانه، معیار، تصحیح، سرآمد و موقعیت است.

جدول ۱۰- انواع گزاره‌های شاخه زمینه‌ای

نوع گزاره	تعریف	مثال
نشانه	احادیثی که برای شناسایی گروه خاصی از افراد نشانه‌هایی بدست می‌دهند. گزاره‌های نشانه مشخص می‌کنند که امت در مواضع شناسایی افراد خاصی به خطا رفته و همچنین مدعیان دروغین یا مشتبه گروه خاصی در جامعه فراوان هستند به گونه‌ای که ارائه نشانه برای شناسایی آن گروه ضرورت می‌یابد.	سه چیز است که در هر کس باشد منافق است؛ اگر چه روزه دارد و نماز بخواند و حج و عمره کند و بگوید من مسلمانم، کسی که هنگام سخن گفتن دروغ بگوید و وقتی که وعده دهد تخلف نماید و چون امانت بگیرد، خیانت نماید (پاینده، ۱۳۷۱ش، ۴۲۲).

<p>هر کس در معاشرت با مردم به آنان ظلم نکند، دروغ نگوید و خلف وعده نماید، جوانمردیش کامل، عدالتش آشکار، برادری با او واجب و غیبتش حرام است (صدوق، ۱۳۸۵ش، ۲۰۸).</p>	<p>احادیثی که برای احراز مقام یا صفات خاصی معیارهای مشخصی معرفی می‌کنند. این گزاره‌ها مشخص می‌کنند که ارزش‌یابی جهت انتخاب انسان‌های اصلح در عرصه‌های مختلف باید چه معیارهایی را دنبال کند؛ چرا که اگر این گزاره‌ها در جایگاه انتخاب اصلح به کار نروند گویی ارائه معیار از سوی آن‌ها بیهوده بوده است.</p>	<p>معیار</p>
<p>من گفتم: بار خدایا! مرا محتاج احدی از خلقت مگردان. پیامبر خدا (ص) فرمودند: ای علی چنین نگو؛ زیرا هیچ‌کس نیست، مگر آن که به مردم نیازمند است. گفتم: پس چه بگویم، ای پیامبر خدا؟ فرمودند بگو: بار خدایا! مرا نیازمند بدان خلقت قرار مده. گفتم: ای پیامبر خدا، بدان خلق خدا کیانند؟ فرمودند: کسانی که هرگاه چیزی بدهند، منت گذارند و هرگاه ندهند، بد گویند (ورام، بی‌تا، ۳۹: ۱).</p>	<p>احادیثی که عمل، تصور، عادت یا عرف غلطی را به‌صورت مستقیم مطرح می‌سازند یا در تقدیر جمله آن می‌توان آن نمونه غلط را دریافت نمود و سپس با ارائه الگوی صحیح به تصحیح آن می‌پردازند.</p>	<p>تصحیح^۱</p>
<p>جواب نگفتن به نابخرد، رساترین جواب به اوست (همان، ح ۴۴۹۸).</p>	<p>احادیثی که بیانگر یک دستور اخلاقی خاص در موقعیتی مشخص هستند. این گزاره‌ها موقعیت‌های حساس و مهم پیش‌رو را پیش‌بینی کرده و لزوم تمرین در مسیر مدیریت این موقعیت‌ها نشان می‌دهند.</p>	<p>موقعیتی</p>
<p>باایمان‌ترین مردم خوش اخلاق‌ترین آن‌ها و مهرورزترینشان با خانواده خود است (مجلسی، ۱۳۸۳ش، ۷۱: ۳۸۷).</p>	<p>احادیثی که بهترین‌های یک صفت خاص را از سایر افراد متصف به آن ویژگی سرآمد می‌کنند. این گزاره‌ها نشان‌دهنده عرصه‌های مناسب رقابت میان افراد امت هستند.</p>	<p>سرآمد</p>

۱. گزاره‌های تصحیح به انواع تصحیح عذر و بهانه، عمل، فکر و سخن قابل تقسیم هستند.

۱۲. نتیجه‌گیری

هر کدام از گزاره‌های تربیتی در احادیث با توجه به ساختار مفهومی نقشی را ایفا می‌کنند:

۱. احادیث ذیل شاخه القایی معمولاً به دلیل استفاده از فنون بلاغی و کلامی خاص، می‌توانند برای القای پیام به مخاطبان، مناسب و در زمینه‌های هنری و تبلیغاتی دارای کارکرد بهتری باشند؛

۲. گزاره‌های تعمیق که لایه‌های عمیق‌تر و گسترده‌تری از دین را معرفی می‌کنند علاوه بر علوم دینی برای عمق‌بخشی مضامین دینی و پرهیز از مواجهه سطحی و در جایگاه تجدید نظر بکار می‌روند؛

۳. احادیث شاخه گرایشی اغلب نقش انگیزشی فوق‌العاده‌ای ایفا می‌کنند؛

۴. روایات شاخه سلبی نقطه‌ضعف‌ها و چالش‌های احتمالی را پیش‌بینی می‌کنند که مهم‌ترین جایگاه آن می‌تواند تدوین قوانینی جهت پیشگیری از این آسیب‌ها باشد؛

۵. گزاره‌های بینشی که معنا و تفسیر اختصاصی دینی پیرامون مسائل مختلف را به مخاطب انتقال می‌دهند، می‌توانند در محتوای تعلیمات دینی کارکرد بهتری داشته باشند؛

۶. احادیث ساختاری که سرتاسر یک نظام را در حوزه مربوط به خود تحت‌الشعاع قرار می‌دهند، می‌توانند در جایگاه هسته سخت قرار گیرند؛

۷. گزاره‌های ایجابی که دارای یکی از سه معیار جدیت، صراحت و اهمیت هستند، دارای وجوب بوده و در نظام فکری مربوط غیر قابل حذف تلقی می‌شوند؛

۸. احادیث شناخت- ابزاری که اغلب راه‌های وصول به یک مطلوب یا مصونیت از یک آسیب را به دست می‌دهند، بزرگ‌ترین نقش را در تدوین علوم دینی خواهند داشت؛

۹. روایات شاخه تفصیلی که شامل موضوعات بسیار جزئی، ریز و مبسوط هستند توسط متخصصان دینی و در جهت صدور احکام و فتاوا بکار می‌آیند؛

۱۰. گزاره‌های شاخه زمینه‌ای می‌توانند نشان‌دهنده لزوم برنامه‌ریزی و جهت‌یابی در زمینه‌های مختلف باشند.

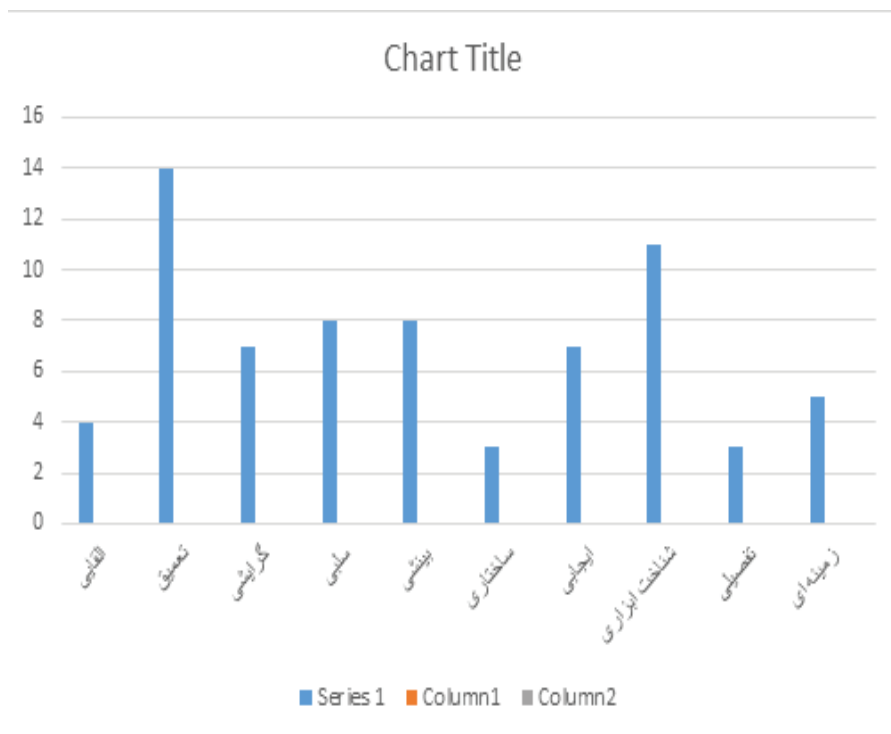
یافته‌های این پژوهش به طور کلی نشان می‌دهد که می‌توان با شناسایی دقیق‌تر ساختار مفهومی روایات، جایگاه مناسب جهت استفاده و کاربرد آن را تشخیص داده و زمینه ورود آن‌ها را در عرصه‌های مختلف عملی و اجرایی فراهم ساخت. در ذیل، توضیحات مربوط به هر کدام از این شاخه‌ها و گروه‌ها مطرح شده است.

جدول ۱۱ - معرفی انواع گزاره‌های دینی

نام شاخه	ویژگی غالب	کارکرد	احادیث زیرمجموعه
القایی	فنون بیانی و زبانی خاص	عرصه‌های تبلیغی	تأکیدی، تصویری، تشبیهی، شاخص
تعمیق	عمق بخشی	گشودن فضای فکری - مناسب برای معتقدان ظاهرگرا و ناآشنایان دچار شبهه	دلیل، استثنا، توازن، تسری، جایگاه، تفکیک، تمایز، شباهت، ترجیح، تعریف، معکوس، حکمت، حذف، الحاق
گرایشی	حاوی تشویق و تحریض	انگیزش، پایداری و سبک زندگی	حب، اوج، اقناعی، تحسین، پیشنهاد توضیحی، صدر، سنت
سلبی	نبایدها و چالش‌ها	تمهیدات پیش‌گیرانه در قوانین و برنامه‌ها	چاله، تصحیح، آسیب‌شناسی، حسیض، حذر، آفت، نکوهش، اکراه
بینشی	تقدس به امور خاص	تعلیمات دینی	گزاره‌های ارزش، ارج، جلوه غیب، کوچک بزرگ، مفهوم خاص، نخستین، کمال، دعا
	تأثیرگذاری بر کل ساختار نظام تعلیم و تربیت	هسته سخت نظام تعلیم و تربیت	قله، تقسیم، تمثیل
ایجابی	صراحت، جدیت و وجوب	ثابت و غیرقابل حذف	حذف، الحاق، امر کلی، امر جزئی، حق، کلان، فهرست
	رابطه میان امور	فضای کاربردی آموزه‌های دینی	راه، مانع، علت، نتیجه، پیامد، همراهی، لازمه، زنجیره، ریشه، راه‌حل، موقعیتی
تفصیلی	بیان جزئیات	صدور احکام	حکم، مصداقی، حد
زمینه‌ای		عرصه‌های مختلف فعالیت در کار فرهنگی	نشانه، معیار، تصحیح، سرآمد، موقعیت

از آن جا که تنوع گونه‌های ذیل یک شاخه می‌تواند نشان‌دهنده کمیت و تعداد بالای آن نوع نیز باشد با شمارش و محاسبه کمیت این انواع می‌توان به برداشت‌هایی رسید.

تعداد این گونه‌ها در نمودار زیر نشان داده شده است:

بسامد بالای انواع گزاره‌ها در زمینه‌های شناخت ابزاری و تعمیق نشان می‌دهد که آموزه‌های دینی تا چه حد به جنبه استدلالی و روشنگری فکری اهمیت می‌دهد. در عین حال بسامد پایین همواره در نسبت با میزان تأکید و اهمیت قرار نمی‌گیرد چنان‌که این قلت در گزاره‌های ساختاری مشهود است. زیرا اگر گزاره‌های ساختاری متعدد باشند آن‌گاه تعدد ساختارها نوعی تکثر را به همراه خواهد داشت. در حالی که یگانگی گزاره‌های ساختاری و تعداد کم آن نشان‌دهنده این است که این گزاره‌ها حد کفایت نوع خود را در عین قلت به خوبی تأمین می‌کنند و بنابراین بسیار مهم و کلیدی هستند.

منابع

- آل جعفر، علاء؛ سبزواری، محمدبن محمد، جامع الأخبار، بیروت، مؤسسة آل‌البیت (ع)، ۱۹۹۳م.
 ابن حجر عسقلانی، احمدبن علی، الإصابة في تمييز الصحابة استعاره، قاهره، بی‌نا، ۲۰۰۸م.
 ابن حنبل، احمدبن محمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۶ق.

ابن حیون، نعمان بن محمد، دعائم الإسلام، قم، مؤسسة آل البيت (ع)، ۱۳۸۵ ش.
 ابن سعید، یحیی بن احمد، زهة الناظر فی الجمع بین الأشباه و النظائر، عراق، الشریف الرضی، بی تا.
 ابن شعبه، حسن بن علی، تحف العقول، ترجمه: صادق حسن زاده، قم، آل علی (ع)، ۱۳۸۲ ش.
 ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل أبي طالب عليهم السلام، قم، المكتبة الحيدرية، ۱۳۹۰ ش.
 ابوداود، سلیمان بن اشعث، سنن أبي داود. لبنان، دار ابن حزم، ۱۹۹۷ م.
 برزگر، ابراهیم. "گزاره‌های دینی و بومی سازی مبنائی در علوم انسانی و سیاسی". پژوهش سیاست ۱۲،
 ۲۹ (۱۳۸۳): ۸۱-۹۸.

برقی، احمد بن محمد، المحاسن، قم، دارالکتب الإسلامية، بی تا.
 پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحة، تهران، جاویدان، ۱۳۷۱ ش.
 پسندیده، عباس. "روش فهم و تبیین گزاره‌های دینی". حدیث و اندیشه، ۳ (۱۳۸۶): ۳۳-۴۷.
 تبریزی، جواد، آداب المتعلمین و المسترشدين فی نظر أستاذ الفقهاء و المجتهدین الميرزا جواد التبریزی
 قدس سره، قم، دارالصدیقة الشهيدة (س)، ۱۳۸۹ ش.

حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، تهران، اسلامیة، ۱۳۷۰ ش.
 حسینی، سید حمید، عبدالحمید واسطی، و محمد عبدالهی. "کاربرد منطق فازی در تحلیل گزاره‌های
 مذهبی". اولین همایش ملی کامپیوتر، فناوری اطلاعات و ارتباطات اسلامی ایران، قم، ۱۳۹۴ ش.
 حکیمی، محمدرضا؛ محمد حکیمی؛ علی حکیمی، الحیة، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
 خسروپناه، عبدالحسین. "اثبات پذیری گزاره‌های دینی". قبسات، ۲۷ (۱۳۸۲): ۱۷۱-۱۸۰.
 _____ "معناشناسی گزاره‌های دینی". کلام اسلامی ۲۱، ۸۳ (۱۳۸۳): ۹-۲۴.

دارقطنی، علی بن عمر، سنن الدار قطنی، بیروت، دارالمعرفة، ۲۰۰۱ م.
 دهقان، اکبر، یکصد و پنجاه موضوع از احادیث اهل بیت علیهم السلام، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی
 از قرآن، ۱۳۸۱ ش.

دیلمی، حسن بن محمد، إرشاد القلوب، تهران، دارالأسوة، ۱۳۷۵ ش.
 راوندی کاشانی، فضل‌الله بن علی، النوادر، تهران، بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانپور، ۱۳۷۶ ش.
 رستگار آگاه، مصطفی. "راهبردهای آماری برای عینی‌سازی اشباع نظری در مطالعات کیفی". اندازه‌گیری
 تربیتی، ۱۴۰۱ ش. doi: 10.22054/jem.2023.66628.3348

ساجدی، ابوالفضل. "واقع‌نمایی گزاره‌های دینی". قبسات، ۲۵ (۱۳۸۱).

سیدرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، ترجمه بهشتی، تهران، تابان، بی تا.
 سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الجامع الصغیر و زیادته (الفتح الکبیر)، بیروت، المکتب الإسلامی، ۱۹۸۸ م.
 _____، جامع الأحادیث، بیروت، دارالفکر، ۱۹۹۴ م.

صابریان، علی رضا. "گزاره کلامی تأثیرگذار در اجتهاد". دین و سیاست، ۱۷ و ۱۸ (۱۳۸۷): ۳۱-۵۵.
 صدوق، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
 _____، ثواب الأعمال، بیروت، مؤسسة الأعلمی، ۱۹۸۹ م.
 _____، خصال، بی جا، اسلامیة، ۱۳۸۵ ش.

_____، علل الشرائع، قم، مکتبة الداوری، بی تا.
 _____، عیون أخبار الرضا، بیروت، مؤسسة الأعلمی، ۱۹۸۴ م.
 طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الکبیر، قاهره، مکتبه ابن تیمیة، ۱۴۰۵ ق.
 طبرسی، علی بن حسن، مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۹ ش.
 طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تهران، صدوق، ۱۴۱۷ ق.

عباس‌نژاد، محسن. "نظریه عقلانیت نرم گزاره‌های دینی". دومین کنفرانس بین‌المللی فلسفه دین
 معاصر. تهران، انجمن علمی فلسفه دین و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۲ ش.

فتاحی‌زاده، فتحیه، و عارفه داودی. "طرح‌واره‌های تصویری فضایل و رذایل اخلاق اجتماعی در مرویات نبوی با رویکرد معنی‌شناسی شناختی". مطالعات فهم حدیث ۱۱ (۱۳۹۸): ۲۱۹-۲۴۱.

doi: 10.30479/mfh.1398.1821

قصوری، رخساره، رساله دکتری، "شناسایی و کاربرد هسته سخت نظام تعلیم و تربیت اسلامی؛ گذر از التقاط و شکاف نظریه و عمل". استاد راهنما: طاهره جاویدی کلاته‌جعفرآبادی. دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۴۰۰ش.

قصوری، رخساره و همکاران. "چرخش روش‌شناختی در تعیین اهداف تعلیم و تربیت دینی". تربیت اسلامی،

۳۵ (۱۴۰۰): ۶۰-۹۰. doi: 10.30471/edu.2020.4511.1873

_____ "ظرفیت استعاره متناظر در کشف مبانی تعلیم و تربیت اسلامی". پژوهش در مسائل

تعلیم و تربیت اسلامی ۲۸، ۴۷ (۱۳۹۹): ۵-۳۲. doi: 20.1001.1.22516972.1399.28.47.1.8

کراچکی، محمدبن‌علی؛ احمد حسینی اشکوری، معدن الجواهر و ریاضة الخواطر، تهران، مکتبة المرتضویة، ۱۳۹۴ش.

کلینی، محمدبن‌یعقوب، أصول الکافی، ترجمة مصطفوی، تهران، کتابفروشی علمیه اسلامیه، ۱۳۶۹ش.

متقی، علی‌بن‌حسام‌الدین، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال (چاپ قدیم)، تحقیق: محمود عمر الدمیاطی، بیروت، موسسه الرساله، ۱۴۰۹ق.

مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۳ش.

محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمة، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۹ش.

موسوی، سیدنقی. "دلالت‌شناسی از گزاره‌های فقه تربیتی". مطالعات فقه تربیتی ۳، ۵ (۱۳۹۵): ۷-۳۰.

dor: 20.1001.1.24764353.1395.3.5.1.8

نوری، حسین‌بن‌محمدتقی، مستدرک الوسائل، قم، اسماعیلیان، ۱۳۸۲ش.

واسطی، عبدالحمید، نگرش سیستمی به دین، مشهد، مؤسسه علوم و معارف راهبردی اسلام، ۱۳۹۱ش.

ورام، مسعودبن‌عیسی، تنبیه الخواطر و نزهة النواظر المعروف بمجموعة ورام، قم، مکتبة الفقیه، بی‌تا.

هیشمی، علی‌بن‌ابوبکر، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، دمشق، دار المأمون للتراث، بی‌تا.